Változásvizsgálatok

TAPODI ZSUZSA*

ÁLLATI NARRÁTOROK AZ ERDÉLYI MAGYAR PRÓZÁBAN**

Kulcsszavak: *állati narrátorok; Animal Turn; ökokritika; erdélyi magyar prózairodalom*

1. VESZEDELMEK VISZONYOK

Az ember az állatvilág része, biológiai lény, aki tudata, cselekvései, természetet átalakító munkája révén kiemelkedik a környezetéből, ugyanakkor nagyon sok közös vonása van az állatvilággal. A távolság ember és állat között kultúrafüggő és történelmileg változó, de az embert magasabb rendűnek, a környezete iránt felelősséggel nem tartozónak tételező ideológia hosszú múltra tekint vissza, és napjainkig meghatározza az e viszonyról történő gondolkodást. A nyugati kultúrkörben a görög–római és a zsidó–keresztény hagyományokon alapuló szemlélet fokozatbeli különbséget tételez az ember és az állatok között. Az *Ószövegség* teremtéstörténetében elhangzó áldás az ember felsőbbrendűségét sugalmazza. „Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet és hajtsátok birodalmatok alá; és uralkodjatok a tenger halain, az ég madaraiban, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon.”¹ Arisztotelész szerint, aki tíz kötetet írt az állatok természetrajzáról, az ember az egyetlen olyan racionális állat, aki „felfogja a jót és a rosszat, az igazságosat és az igazságtalant”,² és az alacsonyabb rendű dolgok, élőlények érte vannak.

* TAPODI Zsuzsa (1961), PhD, irodalomtörténész, Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar, tapodizsuzsa@uni.sapientia.ro.

** A szöveg megismételt korábban megfogalmazott gondolatokat a *Between Human and Animal* címmel az Acta Universitatis Sapientiae, Philologica 11(2019). 1. sz. 65–82. oldalán megjelent tanulmányomból.

1 *Mózes I. könyve*. 1.26. *Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás*. Ford. KÁROLI Gáspár. Magyar Biblia Tanács, Bp., 1989. 6.

2 ARISZTOTELÉSZ: *Historia Animalium*. 488. 7–9; idézi SIMON Endre: *Bevezetés* = ARISZTOTELÉSZ: *Politika*. Gondolat, Bp., 1969. 8.

Az emberek ebből kiindulva, az isteni áldást parancsként felfogva, századokon át az uralkodást tekintették feladatuknak, nem az alárendeltek jólétéért felelő, azokról gondoskodó, megfontolt vezetőként cselekedtek, hanem zsarnokoskodó kényúr módjára.³ Így, e szerint a felfogás szerint, az embernek joga van kutyát, lovat ütni-verní, vadállatokat idomítani, velük cirkuszi mutatványokat begyakoroltatni, sőt kísérletezni velük, mesterségesen megbetegíteni őket, hogy kozmetikumokat vagy gyógymódokat próbáljanak ki rajtuk; szabad a libát kényszerrel etetni, megtömní, hogy nagyobb legyen mája; szabad a sármányt konyakba fojtva halálra kínozni,⁴ stb.

Az etológia tudománya azonban mára egyértelműen igazolta,⁵ hogy a magasabb rendű állatok ugyanúgy érzékelnek fájdalmat, félelmet, féltékenységet stb., mint az ember. A racionalitás sem vitatható el teljesen az állatoktól, legfeljebb a fogalmat tágabban kell értelmeznünk, belevennünk a környezet ingereihez való értelmes alkalmazkodás képességét is. Az állatok viselkedéséről szóló, pontos leírásokat már az antik görög tudósok műveiben is olvashatunk.

3 „Lynn White nézete, mely szerint a jelenlegi környezeti problémák gyökerét a természettel szembeni zsidó-keresztény arrogancia jelenti, nyomban arra készítette tudósok két versengő csoportját, hogy vizsgálni kezdjék a környezet vallási megközelítéseit. [...] Az egyik csoportot nevezhetjük az elnyomás-iskolának, mivel úgy tekinti a Ter 1,28-28-at és a későbbi keresztény szerzőket, mint akik zsarnoki hatalommal ruházzák föl az embert a természet fölé. Az ellentétes pásztor-iskola értelmezése szerint ugyanazon versek és más korai keresztény írások a gondozó szerepét jelölik ki az emberek számára.” Jeanne KAY: *Az Ószövetség természetfelfogása = Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Szerk. LÁNYI András-JÁVOR Benedek. L'Harmattan, Bp., 2005. 202.

4 „[...] szóval az ortolan ínyenceket kizárólagosan üdvözítő igazi elkészítési módja az, hogy az ember kísétál az erdőbe, csapdával megfog egy ortolant (ami nem sérülhet meg közben), majd a kismadár jó egészségben és jókedvűen be kell sétáljon egy sötét minikamrába, ahol negyven napig fénytől és ételtől elzárva csak a legjobb francia konyakot issza, majd miután negyven nap után belehal a konyakozásba, megeszik mindenestül, ami maradt belőle. A tollait addigra állítólag elveszíti, a csontjai meg kocsonyásra áznak a konyaktól”. UGRON Zsolna: *Úrilányok Erdélyben*. Libri, Bp., 2016. 210. Az ínyencség elfogyasztói leborítják magukat egy asztalkendővel, hogy a felszálló aromát is beszippanthassák. Más értelmezések szerint így bújnak el Isten szeme, azaz az erkölcsi felelősség elől. Az emberi mohóság az állatfaj kiveszését eredményezheti. Lásd Natalie Parletta erre vonatkozó írását: <https://cosmosmagazine.com/biology/bird-species-a-french-delicacy-being-eaten-to-death>. (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 10.)

5 Lásd CsÁNYI Vilmos: *Kis etológia*. Kossuth, Bp., 2008.

2. A MÍTOSZOK ÉS AZ IRODALOM PERSPEKTÍVÁJA

A természettől, ezen belül az állatoktól való emberi elidegenedés folyamatait ellensúlyozhatják a kultúra, a mítoszok és az irodalom által közvetített képek és problémafelvetések, melyek az emberi- és állatvilág rokonságát, az egymásra utaltságot érzékeltetik különböző módokon.

A totemhit megőrzött elemeként a görög–római mitológiai történetekben az istenek állatok alakjában is megjelenhetnek (Zeusz például bika képében rabolja el Európét, sas képében Ganümedészt, hattyú képében csábítja el Lédát. Pallasz Athéné állandó jelzője, a *bagolyszemű*, Héráké, a *tehén szemű* árulkodik erről, az állatvilághoz fűződő, szoros, rokoni kapcsolatról).

A görög mitológia zoomorf alakjai, a szatírok és kentaurok, szirének és a szfinx emberként viselkednek, lényük koncentráltan tartalmaz bizonyos emberi tulajdonságokat, de hibriditásuk ijesztő, valamilyen ontológiai rettenetet érzékeltetnek, akár csak az átváltozástörténetek. A legismertebb hibrid szörnyeteg, a Minótauros ugyanúgy emberáldozatokat követel, akár csak a nőiség fenyegető voltát megtestesítő szfinx vagy a szirének.

Ovidius a *Metamorphoses*⁶ mitikus kiséposzaiban többször mesél arról, hogy egy ember valamilyen állattá változott, de miután lezajlott a fajok közötti határ átlépése, nem folytatódik többé a történet. Arakné alulmaradt a párviadalban Pallasz Athénével szemben, aki pókká változtatta a hiú szövőnőt, de többé semmit sem tudunk a pókká vált lény sorsáról. Ugyanez figyelhető meg a farkassá változtatott Lycaon történetében: az emberi alakban földön járó Jupitert álmában megtámadó, kegyetlen, vérszomjas zsarnok állatként megőrzi ezeket a félelmet keltő tulajdonságokat. A története a farkastól rettegő emberek látásmódját közvetíti, de Lycaon további sorsa homályban marad. Egyetlen lényeges különbség a korábbi állapotához képest, hogy „nem tud, noha próbál szólni”.⁷

A népmesékben felbukkanó állatfigura hol rémisztő, legyőzendő ellenfelet jelent, hol pedig a kalandokra vállalkozó hős segítőjeként jelenik meg. Ilyenkor emberi nyelven szól a pártfogoltjához. Az irodalomban a beszélő állat legtöbbször az emberi viselkedést didaktikus céllal bemutató metafora. „Ismeretes, hogy a több ezer éves állatmese műfaja arra a nagyon egyszerű, de ugyanakkor arra a nagyon furfangos alapötletre épült, hogy kis történeteiben az állatok úgy viselkedtek, mintha emberek lennének. Különböző emberi alaptulajdonságokat, tipikus jellemhibákat képviseltek, kizárólag emberekre jellemző, nagyon egyszerű, mondhatnánk leegyszerűsített szituációkban nyertek megjelenítést. Viselkedésükkel, hibáikkal, gonoszságaikkal, erőnye-

6 Lásd Publius OVIDIUS NASO: *Átváltozások*. Ford. DEVECSERI Gábor. Magyar Helikon, Bp., 1964. 13–15, 159–163.

7 Uo. 15.

ikkal, közhelyes bölcsességükkel kiváló alapul tudtak szolgálni az esetek többségében nyíltan is megfogalmazott, didaktikus erkölcsi tanításokhoz.”⁸ Ehhez az antikvitásból átöröklött mintához csatlakozott az erdélyi irodalomból Heltai Gáspár az 1566-os kiadású *Száz fabulájával*, Ezópus állatmeséinek átültetésével.

3. EMBERI TUDAT ÁLLATI TESTBEN

Az alapvető különbség ember és állat között a racionális tudat és a tagolt beszéd megléte, illetve hiánya. Az antikvitásban Apuleius *Aranysszamar*⁹ című regényében találkozunk először azzal, hogy magyarázatot kapunk arra, hogyan lehet jelen az emberi szubjektum az állati külső mögött. A hős, Lucius varázslat révén vált állatalakot, de mindvégig emberként gondolkodik, médiumként közvetíti az általa hallott történeteket. A modernitásban Franz Kafka *Átváltozás* (1912) című elbeszélése¹⁰ éppen azzal kelt hátborzongató hatást, hogy Gregor Samsa bogárrá változása ugyan rögtön a hős ébredésekor lejátsszódik, ám semmilyen magyarázatot nem kapunk erre az abszurd történésre. Az elidegenedés 20. századi példázataként a családja fokozatosan taszítja el magától ezt a lényt: először még érzékelik, hogy az őket eddig eltartó fiatalember él tovább állati alakban, de kommunikálni már nem képesek vele, a történet végére pedig csak egy elpusztítandó, undorító valamit látnak benne, és megkönnyeb-bülten kirándulni mennek, amikor Gregor meghal. Groteszk, ironikus módon ismételi meg, és fordítja ki az Apuleius regény alaptörténetét Kafka, a szintén ebben az évtizedben írt, *Jelentés az Akadémiának* című elbeszéléseben is, melyben egy majom válik emberré, magára vállalva ezzel a társadalmi kötöttségeket. Az állatinak az emberire vonatkoztatását a fabulák szemléletének egyféle, átfordított tovább éléseként értelmezhetjük.

Ugyancsak Apuleius ötletének groteszk kifordítását figyelhetjük meg Mihail Bulgakov 1925-ben írt, *A kutyaszív*¹¹ című „tudományos-fantasztikus” elbeszéléseben. Ebben egy fiatalító kísérletekkel foglalkozó moszkvai professzor befogad egy kóbor kutyát, feltáplálja, és a hipofízis tanulmányozása céljából beülteti a koponyájába egy

8 MARGÓCSY István: *Ki az állat? Márton László Te egy állat vagy! című kötetéről = Nagy az Isten állatkertje... Állat(ság)ok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben.* Szerk. MERCS István. Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza, 2019. 257.

9 APULEIUS: *Aranysszamar* [II. század]. Ford., utószó RÉVAY József. Magyar Helikon–Európa, Bp., 1971.

10 FRANZ KAFKA: *Átváltozás* [1912] = Uő: *Jelentés az Akadémiának.* Ford. GYÖRFFY Miklós–TANDORI Dezső. Noran, Bp., 1997.

11 MIHAIL AFANASZJEVICS BULGAKOV: *Kutyaszív* [1925]. Ford. HETÉNYI Zsuzsa. Európa, Bp., 2017.

kocsmai veredésben megölt ember agyát. A hálás kutyából ezáltal egy elviselhetetlen ember lesz, a proletárhatalom embertelenségének képviselője.

4. ÁLLATI SORS MINT A LÉTHELYZET ALLEGÓRIÁJA

A modernitásban egyre inkább a sorstársat láttatja az irodalom az állatban, a metaforikusság az emberlét kiszolgáltatottságának érzékeltetését célozza. Déry Tibor *Niki. Egy kutya története* (1955) című, önéletrajzi ihletésű elbeszélésében¹² a természet és társadalom viszonya kerül mérlegre a címszereplő kutya sorsán keresztül. A diktatúra hatalommal való visszaélésének társadalmi bűnéről, melynek áldozatává válik a kutya ártatlanul bebörtönzött gazdája és ennek ellentétéről, a kölcsönös jóakarattal vezérelt szelíd rendről, Niki világáról szól a történet. A hűséges állat belepusztul a gazdájától való megfosztottságba.

4.1. Állat narrátor meséje emberi problémákról

Daday Lóránd Székely Mózes néven megjelentetett, *Zátony* című műve (1931) poétikai újítást vezet be az erdélyi irodalomba: a regény narrátora Wotan, a háborúban megvakult százados kutyája, aki médiumként közvetíti a közelében zajló eseményeket. Kameraként rögzít, nem jellemez, nem keres okokat, nem látja az ok-okozat adta összefüggéseket, az olvasónak ezáltal nagyobb szerepe lesz az ábrázoltak értelmezésében. A megoldás előnye, hogy a mesélőnek nem kell a szereplők leírásával bajlódnia, hiszen a kutya számára azok kinézete mellékes, viszont a színre lépők lelkiállapotát, intencióit ösztönösen megérzi és érzékelteti. Így a lényegest képes közvetíteni a látszatok helyett. A kutya körül zajló beszélgetések a kiszolgáltatottság, reménytelenség egyre újabb és újabb eseményeit tartalmazzák. Wotan ugyanúgy tehetetlen, mint a gazdája, így hangsúlyozottabbá válik az általuk reprezentáltak, az impériumváltás következtében magukra hagyott erdélyi magyarok végletes elhagyatottsága.

Néha történik utalás a szövegben a sajátos „állati” értékrendre, amikor például a szomszéd kutya, Fifi is megjelenik, de igazából az emberek közötti viszonyok átrendeződése áll mindvégig a középpontban, az, ahogyan a földbirtokost – a háború zűrzavarát és hatalomra kerülésüket kihasználva – kirabolják, előbb a román parasztok, utána a berendezkedő okiráltságbeli adminisztráció. A természet jelenségei és az állat sajátos igényei is bemutatásra kerülnek a narrátori monológban. „Jót tesz megkönynyebbülni egy kicsit. Sötét este lett, mire fölébredtem. Ahol feküdtem, a kotorékban dohos a törek. Bogarak másznak benne. Házamba azonban mégsem fekehetek. Első, hogy ott keresnek. Amint hátamra dőlve kifelé másztam, egy ökör szinte felöklelt.

12 DÉRY Tibor: *Niki. Egy kutya története* [1955]. Ciceró Könyvtúdió, Bp., 2003.

Orrának kaptam. Kénytelen voltam vele.”¹³ Ezután azonban az állati szubjektum működésére nem jellemző magyarázat következik. „Csak most jutott eszembe, hogy ezek szertesztét tanyáznak, mióta a béresek elszéledtek. Jármozzák őket, fát fuvaroznak velők. Akinek kell. Csak estére térnek vissza magukra. Minap egyet irgalmatlanul eldöngtetek. Cserélve fogták be, mire összetörte a jármot és a kis parasztszekeret. Érdekes! Míg a gulyabeli marhát elhajtották, ezek az ökrök nem kellenek senkinek. Túl nagyok és túl étkesek. A juhokat a tanyán szétzavarták. A disznókat nemkülönben. Ezekből sokat levágtak és megettek. Csak a lovak jártak jól. Mikor Moisa látta, hányadán állunk, valamennyit szélnek kergette. Künn futkosnak a herésen, és mézes-madzaggal sem hurkolják meg őket.”¹⁴

A mesélő németjuhász a gazdájával azonosul, ezért elsősorban az emberi történeteket közvetíti. Ugyanakkor a narrátorválasztásnak kihatása van a mű szerkezetére is. Az állatnak nincs olyan időérzékelése, mint az embernek. Ebből adódik ennek a narrátori fikciónak a buktatója: az, hogy az első világháborút követő tíz év történései összemosódottan sorjáznak, ám mégis egy megállíthatatlan hanyatlás nyomvonala rajzolódik ki az eseményekből. Túl sok lesz a negatív történet, az olvasóban telítettségérzetet keltve. A regény végén a kutya egy nagy gödröt ás, az új honfoglalók pedig, miután elpusztítják a háziakat, meglövik, és elevenen eltemetik. A bevezetőben olvasható patetikus-expresszionista sorok az antik eposzok invokációjának megfelelően szólítják meg ezt a narrátort, hogy a kibeszélhetetlen Trianon-trauma bemutatására kérjék fel: „... Azt, ami itt történt, emberi nyelv ki nem beszélheti... Ilyet csak bomlott agy talál ki. Te kell, hogy elüvöltse! A te hű kutya szívednek kell, hogy higgyenek.[...] Üvöltse el hát, hogy mi történt itt. Hogy mit tettek ezzel a néppel!”¹⁵

4.2. Narrátorkavalkád

Selyem Zsuzsa *Moszkvában esik. Egy kitelepítés története* című, 2016-ban megjelent regénye a szerző nagyapjának, a dálnoki földbirtokából családostul kitelepített, majd málenkij robotra kényszerített Beczásy Istvánnak az emlékiratát¹⁶ értelmezi újra. A regény mottója indokolja az állati narrátorok szerepeltetését, a szerző édesanyjának, Beczásy Tányának ugyanis meghatározó gyerekkori élménye a dobrudzsai kitelepítés helyszínéről ez volt: „Nem volt ott egyéb, csak egy hatalmas barakk, amely tele volt egérrel, békával, patkánnyal, kígyóval, ami állat elképzelhető, mindennel”.¹⁷ A Witt-

13 SZÉKELY MÓZES [DADAY LÓRÁND]: *Zátony* [1931]. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2008. 13.

14 Uo. 13–14.

15 Uo. 9.

16 BECZÁSY ISTVÁN: *Bekerített élet. Súlyosan meghúzott kiadás*. Literátor, Bp., 1995.

17 SELYEM ZSUZSA: *Moszkvában esik. Egy kitelepítés története*. Jelenkor, Bp., 2016 (a továbbiakban SELYEM: *Moszkvában*). 5.

gensteintől vett másik mottó pedig a kommunikáció lehetetlenségét sugallja: „Ha egy oroszlan beszélni tudna, mi nem lennénk képesek őt megérteni.” A harmadik mottó David Dunntól azt taglalja, hogy a sejtek szintjén az élet és gondolkodás egymásnak szinonimái.

Mesél a könyvben egyes szám első személyben a szerzővel azonosítható narrátor, a főszereplő nagytata, a felesége, de a kutya, a macska, a rigó, a poloska, a légy, sőt a dálnoki kúria udvarán álló hemlokfenyő is. A pikareszk regények műfaját megidéző, laza szerkezetet alkotó, különböző idősíkokban játszódó tizenegy történetből mindössze négyet mesélnek el „humánok”. Az élőlények különböző rendjébe tartozó narrátoroknak a szerepeltetése egyszerre vált ki mágikus és ironikus hatást. A regény első fejezete tartalmaz egy mágikus elemet, a nagyobbik, 9 éves Beczásy lány látomását a közelebbi és távolabbi jövőről. „[...] látta a diktátort medvékre lövöldözni az etetőknél, látta anyját combig vízben rizst vágni, látta apját agyonverve a Szekuritátén, látta, ahogy apja 81 évesen, szálegyenesen kísétál az utcára 1989 decemberében a forradalomba, látta, hogy látja, amint a diktátor úzött vadként menekül, de lelövik, mint egy kutyát, és látta, hogy minden tele van örömmel és fájdalommal”.¹⁸

„Selyem Zsuzsa nagy biztonsággal egyensúlyoz realitás és fikció, tragikum és komikum, a traumák kibeszélése és elhallgatása, a játékos gondtalanság és a határozott felelősségvállalás között, ezenfelül egyensúlyba hozza a tárgyilagos hangütést a személyessel, a realista narrációt a posztmodern szövegjátékkal, a regény műfajt a szövegkollázssal”¹⁹ – állapítja meg a műről írt kritikájában Domján Edit.

A bemutatott komor tényeket, a vagyonuktól és egzisztenciájuktól megfosztott, kényszermunkatáborba deportált emberek sorsának komor képét a beszúrt politikai viccek oldják. „Megkérdezik a jereváni rádiót: mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás? Előbb volt tyúk is, tojás is.”²⁰ A kötet címe is egy ilyen viccre utal, amikor felidézi a Sztálintól jött parancsokat gondolkodás nélkül végrehajtó román munkáspárt moszkovita elitjéhez tartozó aktivistának alakját. „[...] miért sétál Ana Pauker esernyővel Bukarest utcáin, mikor hét ágra süt a nap? Mert Moszkvában esik”.²¹ Ez a címválasztás jelzi a szerzői alapállást: a fájdalmas történelmi események, melyekben a nagyszülei is áldozatok voltak, más nézőpontból tekintve, abszurditásukban nevetségesnek tűnnek. Ugyancsak az eső motívuma ismétlődik többször is a dobrudzsai macska monológiájában: „Today it’s raining in paradise.” A kizökkentés eszköze az idegen – elsősorban angol nyelvű – elemek beemelése az állatok szövegébe. A macska mono-

18 Uo. 14.

19 DOMJÁN Edit: *Selyem Zsuzsa: Moszkvában esik. Egy kitelepítés története*. <http://www.kmkt.ro/selyem-zsuzsa-moszkvaban-esik-egy-kitelepites-tortenete>. (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 11.)

20 SELYEM: *Moszkvában*. 94.

21 Uo. 90.

lógia, bár megtartja az állatlét speciális nézőpontját, az emberek világáról negatív képet festve világít rá a „humánok” gondolkodásának és tetteinek abszurdítására. „A holocén korszak úgy végződött, hogy a humánok kifejlesztették saját maguk kipusztításának képességét, és annyira messzire mentek, hogy kihalásuk megakadályozására már nem volt mit kitalálniuk, mint a teljes bolygó kipusztítását. Okos. Természetesen minden humán másként lett paranoiás, de csak nagy tömegben válnak igazán veszélyesekké (de talán ez minden mozgásra képes élőlénnel így van). Bezzeg a fák, a növények, a kövek nem örülnek meg.”²²

A regényt záró *Cirkusz finálé* fejezet hangsúlyosan idézi fel Büchner *Woyzeck* című darabjának abszurdan tragikus világát, az állatokat idomító cirkuszokat és az eddig megismert szereplők egymással szembeni viszonyait, miközben visszapörgeti a korábban megtörténtekeket. A narrátorok megsokszorozása ironikusan eltávolítja a befogadót a szubjektivitásból fakadó negatív érzelmektől, a trauma átvételétől. Az ironia magára a szerző-narrátorra is kiterjed, amikor a nagyapjával rögzített beszélgetésben saját szerepét a mikrofonállványával veti össze: „A hanganyag a gépemen, egy feketerigó is füttyörészik benne. Kérdéseimet nagyapám nem hallotta, s ha megisméltetem, csak legyintett, és folytatta azzal, amit ő akart mondani. Az volt az érzésem, nem tekint embernek. Amikor anyámnak ezt elpanaszoltam, mert akkoriban még volt valami indokolatlan felsőbbrendűség-érzet bennem a rigókkal vagy a mikrofonállványokkal szemben, anyám azt válaszolta, hogy az apja egyetlen nőt respektált, Mamit”.²³

A családi legendáriumból felidézett nemzetközi frankhamisítási botrány kapcsán, amikor a történelmi idő és a szubjektív emlékezet ideje nem talál, ezt olvassuk: „Mi vaaan? – hagyta abba elülső szárnyainak összedörzsölgetését az egyik tücsök, akit történetesen Alain-nek hívnak, Alain Badiou. (Hát nem francia az istenadta?) – Nem passzolnak, hangyácskám, az évszámok? Hát ne évben kalkulálj, hanem szóban, akkor hátha kijön az 1927”.²⁴ Az oral history versus történelmi dokumentum hitelességének kérdése újra összekapcsolódik a rendhagyó narrátorválasztással: az állatoknak nem fűződik érdekük a történelemhamisításhoz, megbízhatóbb szemtanúk az embernél.

A legemlékezetesebb az az epizód, amikor a titkosrendőrség fogdájába szállított főszereplő, Beczásy István sorsáról a falon tanyázó poloskától értesülünk. Monológjában váltakozik a kameraszzerű rögzítő attitűd a sajátos állati érdekek kifejezésével. „Még alig lökték be, jóformán rájuk sem csapták újra a cellajtót, a régiek már kérdezik tőle, hogy mi van odakint [...]. Ez az új táplálék szabadkozik, politikáról ő nem tud semmit, hiszen nem a városból hozták be, hanem a dobrudzsai málenkij robotból.

²² Uo. 82.

²³ Uo. 34.

²⁴ Uo. 41.

Ehhez mérten van felöltözve is [...]. Bárhol hozzáférhetek, mérem fel a helyzetet, ráadásul semmi zsír nincs rajta, könnyen jutok vénához. [...] Arról ábrándozom, milyen delikát lesz majd ez az új fazon.”²⁵ Az argóelemeket sem nélkülöző, frivol hangnem groteszk módon ellensúlyozza a cellabeli emberek tragikus helyzetét. „Amikor behúzzák Beczásyt a lábánál fogva, egy ideig nagy csend van a cellában. Végül az egyik táplálék odamegy hozzá, próbálja csuklónál a pulzusát kitapintani. Föláll, visszazúll a helyére. Újra odamegy, és nyakra teszi a kezét. A többiek nézik, hallgatnak. Akkor ez a táplálék a reverendájából letép egy darabot, rápisil, és kezdi a ronggyal törölgetni a vért a szemről, az arcról.”²⁶

E rész narrátorának, a cella falának repedésében élő vérszívónak a szövegében kulturális hordalékok egész sorozata van jelen, az intertextualitás groteszkbe és iróniába fordul. „Belátom, a cellában nem épp kedélyes a hangulat, de ha igazán akarsz, és nem gondolkodsz túl sokat, hanem hagyod, hogy a flow ringasson, és mindig találsz időt, hogy kikapcsolj, és ha elfogadod a mélypontokat, és ha csupán kék meg sárga szín áll rendelkezésedre, egy kis kreativitással azért kikevered a zöld ötven árnyalatát, mert az élet egy nagy utazás, s rajtad múlik, meddig jutsz el.”²⁷ Az irónia a hagyományos, szerzői szólam sajátja is. Ilyen például a játékos hozzátoldás a kényszermunkások jövedelmének bemutatásához. „[...] a havi 700 lejből, amit Dobrudzsában nagyanyámmal kerestek, 300 – 300-at elküldtek a családoknak, ahol a lányok nevelkedtek, ők pedig a maradék 100 lejből éltek, aminek legalább a felét elcigarettázta nagyanyám – egészségedre, Mami, ott kint valahol az égben”.²⁸

„A nem humán elbeszélők látószöge kitágítja a kitelepítés- és családtörténet értelmezési lehetőségeit. Történelmi, természeti és földtörténeti perspektívába helyezi egy közösség megpróbáltatásainak és megmaradásának a történetét. Az eredeti történetben magában is ott rejlik a perspektívaátváltás lehetősége, de hogy ez didaxis és pátoz nélkül megvalósulhasson, szükség van a parodisztikus-ironikus hangokra, a vendégzsövegekre, az intertextuális játékokra”²⁹ – írja Domján Edit.

Ellentétben a nagytata magától értetődő, természetes viszonyulásával az állatokhoz, melyeket felesége erotikusnak nevez,³⁰ Selyem Zsuzsa számára az állatokhoz

25 Uo. 69.

26 Uo. 79.

27 Uo. 71.

28 Uo. 34.

29 DOMJÁN: *i. m.*

30 Egy mágikusnak ható jelenet a könyvből: „[...] nem lenne meglepetés, ha az a ló egyszer csak hagyta volna a Dobrudzsában mindenfelé szabadon kódorgó ménesét, és odament volna hozzá, lehajtotta volna a fejét, és kérte volna, ülj föl rám, Pista”. SELYEM: *Moszkvában*. 94.

való viszony – saját bevallása szerint – politikai.³¹ Az ökokritika része, melyet elméletíróként is magáénak vall.

5. ANIMAL TURN ÉS ÖKOKRITIKA

Egy Nádas Péter-szöveg kapcsán írja Selyem Zsuzsa a következőket, összekapcsolva az állatokhoz fűződő elnyomó magatartás kritikáját a nők és a színesbőrűek helyzetének kérdésével. „Ember és állat viszonyát évszázadokon át egy dominanciára törő, hierarchiára épülő, kettős mércét alkalmazó és privilégiumokat eredményező hatalmi propaganda határozta meg, miszerint a piramis legtetetején a racionális, jómódú, szabad, fehér férfi ül, akinek az alsóbb szintek felé egyre kevesebb felelőssége van, s lent, a dolgokat (things) már kénye-kedve szerint használja. Az állatok meg (többnyire szupranaturális ürüggyel rejtegetve maga elől is érzéketlen, egocentrikus álláspontját) dolgok (things). A viszonyulásmód nem sokat változott, a technika, a logisztika és a föld népességének száma viszont igen. Következésképpen a tápláléknak szánt állatok testükre szabott ketrecekben, minden szabad mozgástól megfosztva, hormonkezeléssel, antibiotikumokkal felduzzasztott testsúllyal élik le rövidre szabott életüket, míg vágóhíd-komplexumokban meg nem ölik és tetszetősen fel nem dolgozzák őket.”³²

A modernitás irodalmában gyakran jelennek meg olyan művek, melyek az állatok a maguk természeti környezetében és az etológiai megfigyeléseket hűen közvetítve mutatják be, mint Jack London a kutyahős sorsát *A vadon szava* című regényben vagy a magyar irodalomban Fekete István a rókaét a *Vuk*, a fecskéét a *Csí*, a bagolyét a *Hú*, a vidráét a *Lutra* című regényben.³³ Ezekben az emberek világára csak áttételes utalás történik, az állat szereplők életének eseményei az ember környezetalakító szerepére hívják fel a figyelmet, és ezzel az ún. *állatfordulat* (*Animal Turn*), illetve az ökokritika megfontolásait előlegezik meg.

Az emberi fajt felsőbbrendűnek tételező ideológia ellenében születő elméletek az állati szubjektum fogalmával operálnak.³⁴ Mára nemzetközi dokumentumok szabá-

31 „[...] ő a mezőgazdaságon keresztül érintkezett a világgal, köze leginkább a növényekhez és az állatokhoz volt, de nem úgy, mint nekem, végső soron politikai alapon, hanem őt erre képezték ki a múlt század húszas éveinek a végén a hohenheimi főiskolán, és úgy tekintett tudományára, mint szabadságának garanciájára [...]”. Uo. 34–35.

32 Lásd például a *Jelenkor* hasábján megjelent tanulmányát. SELYEM ZSUZSA: *Tiergarten (Az állat mint metafora, mint performatív kifejezés, mint hasonlat és mint jelző Nádas Péter Párhuzamos történetek című regényében)*. *Jelenkor* LVIII(2015). 7–8. sz. (a továbbiakban SELYEM: *Tiergarten*). 856.

33 Először 1940-ben jelentek meg *Történetek állatokról és emberekről* címmel.

34 Lásd ehhez a különböző nyelvű feldolgozásokból: *Figuras do Animal Literatura Cinema Banda Desenhada*. Org. Cristina ÁLVARES–Ana Lúcia CURADO–Isabel Cristina MATEUS–

lyozzák az állatokat megillető jogokat, a velük szembeni viselkedés normáit. Az *Állati jogok egyetemes nyilatkozata*, amit 1989-ben fogadott el a Nemzetközi Állatvédő Liga, az alábbi pontokat tartalmazza: „Minden állat életét tisztelni kell; egyetlen állatot sem szabad rossz kezelésnek vagy kegyetlen beavatkozásnak alávetni. Ha az állatot el kell pusztítani, annak gyorsan, fájdalom- és félelemmentesen kell megtörténnie; az állatnak joga van a figyelmes gondozásra; a fájdalmas vagy lelki traumát okozó kísérlet sérti az állat jogait. Gondoskodni kell az ilyen eljárások helyettesítésének kidolgozásáról és folyamatos bevezetéséről; minden, szükségtelenül halált okozó beavatkozás életellenes bűncselekménynek számít; a szervezett oktatásnak és nevelésnek arra kell törekednie, hogy az ember gyermekkorától kezdve tisztelje és megértse az állatokat”.³⁵

Az interdiszciplináris társadalomtudományként meghatározható ökokritika az irodalom terén nagyhatású esztétikai mozgósító erővel jelentkezett a 20. század utolsó harmadában. Benne érintkezik a természettudomány és a filozófia, az etika, az antropológia és a szociológia nézőpontja. A fejlődés és haladás mítoszának kritikája együtt jár a környezet védelmének előtérbe helyezésével, az állatok sajátos szükségleteinek tudatosításával. Az állati jogok, állatjólét feltételei tehát a fiziológiai szükségletek kielégítésének jogát jelentetik (az éhezés és szomjúság kiküszöbölését), a környezeti szabadság jogát (a kényelem biztosítását), az egészséghez való jogot (ami a betegségek és sebesülések hiányát jelenti), a szabad állati viselkedés jogát, valamint a pszichológiai szabadságét (a félelem és kiszolgáltatottság hiányát). Ezeknek a szempontoknak az érvényesítése az irodalmi művek vonatkozásában az ökokritika egyik célkitűzése.

„Az ökokritika diszciplínák közöttiségre kényszeríti művelőjét, a tudomány irányába. Az irodalomnak része az összefüggő kapcsolatok feltárása, az ökológiai tudatosság pedig megerősíti és kiterjeszti az összefüggő kapcsolatok tudatát, amely ezáltal magába foglalja az emberi kontextuson kívül a nem emberi is. Az irodalomról való ökológiai gondolkodás arra kényszerít bennünket, hogy a nem-emberi világot épp-

Sérgio GUIMARÃES DE SOUSA. Universidade do Minho, Centro de Estudos Humanísticos, 2017. <http://repositorium.sdum.uminho.pt/bitstream/1822/49559/1/Figuras%20do%20Animal-WEB.pdf> (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 10.); Alexandru MATEI: *Către o ecologie literară (românească)* = Astra LIII(2019). 3–4. sz. 84–85. <http://www.revista-astra.ro/literatura/files/2020/05/27-Alexandru-Matei-Torie.pdf> (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 12.); Glen A. LOVE: *Ecocriticism and Science: Toward Consilience?* New Literary History 30(1999). 3. sz. 561–576; PÁL Kata: *Bevezetés az ökokritikába*. Litera 2006. május 23. <https://litera.hu/magazin/tudositas/bevezetes-az-okokritikaba.html> (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 12.)

35 Az *Állati Jogok Egyetemes Nyilatkozata*. https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%81llati_jogok_egyetemes_nyilatkozata (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 12.)

annyira komolyan vegyük, mint ahogy a korábbi elméleti iskolák a társadalom és kultúra emberi világa felé fordultak”³⁶ – írja Glen A. Love.

Az ökokritika – állapítja meg Alexandru Matei – „nem csupán a határok átlépését jelenti, hanem az ember egyre több saját korlátjának a felismerését. A végesség tanulmányozása – nem csupán az emberi végességé, hanem a világé magáé – talán csak ez tekinthető végtelennek. Egy irodalom akkor ökológiai, ha lemond arról a privilégiumáról, hogy csupán a zárt ember–ember viszonyt ábrázolja. [...] Magától értetődik, hogy az irodalom ökológiai szemléletű vizsgálata világirodalmi irányultságú, átlép a nemzeti nyelveken és kultúrákon és nem az identitásteremtés a legfőbb funkciója, hanem a deteritorizáció. De, az ökológiai szemlélet előtérbe helyez saját hagyományokat, melyek háttérbe szorultak a korábbi, természetidegen gondolkodásmód miatt, és alkotókat, akik nem kaptak kellő figyelmet”.³⁷ Ilyen értelemben érdemes megkísérelni a magyar irodalomban Fekete István műveinek rekanonizációját.

Selyem Zsuzsa 2019-ben publikált, *A kemény vízen át a hold* című novellájának alcíme, *America Doesn't Like Me* árulkodik az állatokkal szembeni felelős viselkedés hiányáról, ugyanakkor az ember legfontosabbnak tartott szellemi-erkölcsi értékeinek, a szeretetnek és a szabadságnak a mellőzéséről az állatokkal szembeni magatartásban. Az egyetlen, egyes szám első személyben előadott monológ a szabadságról és annak elvesztéséről, az őshonos vadállat kiszolgáltatottságáról szól. Az elbeszélés végén rájövünk, hogy egy kojot életébe nyertünk bepillantást. A szöveg irodalmi formában mutatja be – az egyes szám első személyű narráció hatására alapozva – azt, amit a szerző teoretikusként is megfogalmazott. „A szórakoztatóiparban (cirkusz, állatkert) ugyan már nevük van [az állatoknak], viszonylag hosszú életük is lehet, de attól kezdve, hogy az ember erőszakkal elhurcolja őket az élőhelyükről, egészen addig, hogy alárendeli őket saját elképzeléseinek, szintén maximális kiszolgáltatottságban élnek.”³⁸

Az ember által használt fogalmak másként neveződnek meg a novellában, az állatkerti elválasztó üveg így lesz a címben felbukkanó „kemény víz”. „[...] és jött még egy éccaka, és én megint üvöltöttem, mert újra szépen látszott a kemény vízen át a hold. Jó lett volna otthon, kijárat nem volt. Mindjárt itt lesz a birkaszagú. A vasszálak mögött ide-oda mászkált néhány ember. Bejöttek úgy, hogy nem tudtam kimenni, hozták a zárt, kicsi teret, lerakták. Vártam. A birkaszagú nem jött. A másik ember jött a nagyadagommal és a vízzel, de nem adta ide, hanem betette a kicsi térbe. Mindegy, bementem, és akkor rázmzárták, és vittek”.³⁹

36 LOVE: *i. m.* 561.

37 MATEI: *i. m.*

38 SELYEM: *Tiergarten*. 856.

39 SELYEM Zsuzsa: *A kemény vízen át a hold*. Alföld 70(2019). 4. sz. 22.

Az antropomorfizálás, természetesen, nem kerülhető el teljes mértékben. Az argó, a kiejtés szerinti írásmód érzékelteti,⁴⁰ hogy az állati tudat pragmatikus, hiányoznak belőle az emberi kultúrához köthető fogalmak. A helyi szint pedig az anglicizmusok sugallják.

A szabadság érzése már csak az álmokban jelenik meg ebben a monológban, az állati tudatfolyamban. „Hová vittek? Vissza a sivatagba, szabad voltam újra, futottam a bolyhoz, anyámék megszaglásztak és morogtak rám, egy ideig egyedül kószáltam, elkaptam egy sánta nyulat, odavittem nekik, visszafogadtak.” A valóság azonban az életfogytig tartó rabság.

„Hová vittek? Egy félelemszagú helyre, ahol annyi szag volt, hogy beleszédültem, rikácsolás és sivalkodás, bezártak ismeretlen kojotok közé, féltem, majd beletörődtem, hogy itt kell élnem és szaporodnom, fakuló bundával, lógó orral, lekonyult füllel, tompuló látással, kijárat nincs.

Hová vittek? Reszkettem, hideg volt és köd, zárt szürkesség, nagyadagos ember, vaskoccanás.”⁴¹

6. KÖVETKEZTETÉS

Mindhárom, állati narrátorokat szerepeltető erdélyi mű, köztük Selyem Zsuzsa novellája is a szabadság elvesztéséről szól, előhívhat tehát egy parabolikus, referenciális értelmezési stratégiát is. Paradox módon tehát megerősíti a hagyományt, amelytől eltávolodni akar. A *Moszkvában esik* című kisregény állat narrátorai a távolítás, az ironia eszközei, kiszólásaikkal kizökkentik az olvasót, emberi megnyilvánulásaikkal a fabula ősi műfajára utalnak vissza. Daday narrátora, Wotan érzelmileg azonosul a gazdájával, akárcsak Lux, a kényszerrel kitelepített gazdáit egy év kóborlás után megtaláló németjuhász, a *Moszkvában esik* egyik mesélője. Az embereket kritikusan látató deltai macska ugyanebben a regényben, rájátszva arra a szólásra, hogy a macskáknak hét élete van, viszont úgy beszél, mint egy kiábrándult „humán”, olyan epizódra „emlékezik” (a mesélés után következő időből!), amely európai kultúrkincs: Federico Fellini *La dolce vita* (*Az édes élet*) című filmjének egy jelenetére.⁴² Erre utal

40 „Anyám fürkészve nézett, mi van velem, de nem morgott, egyébként is fullra lekötötte a hat vaksi. Persze bírom én a kis trógereket, főleg miután kinyílik a szemük, és leszakadnak anyánk módszeres kiszipolyozásáról.” Uo. 20.

41 Uo. 22.

42 „Engem is megmentett a bombázó szépség pár évvel később Rómában. Abandonált kis cica voltam, ott reszkettem a sötét utcán egyedül, amikor táncos léptekkel arra jött szőke hajával, uszályos ruhájával, föltett a fejére, nevetett. Aztán meglátta a Trevi szökőkutat, today it's raining in paradise, letett a földre, és hiába nyávogtam, begázolt a vízbe, vissza se nézett.” SELYEM: *Moszkvában*. 90.

vissza, ironikusan, csupa nagybetűvel a regény záró mondata: ÉDES VOLT AZ ÉLET! Tekintheünk azonban erre a befejezésre úgy is, hogy minden élő legnagyobb közös kincsét, a létezést magát mutatja fel legfőbb értéként. Míg a két regény az emberek világának korlátait emeli ki a velük azonosuló/sorsukra reflektáló állatok révén, a kojot sorsát előtérbe állító novella az olvasó embereket készíteti az állati sors átérésére. Ebben a műben a szerző nem forgatja a tükröt, mint a korábbi regényében, hanem az állatkerti rab mancsába/kezébe adja, hogy a belepillantó ember saját minőségét láthassa meg általa.

ANIMALS AS NARRATORS IN THE HUNGARIAN PROSE OF TRANSYLVANIA

Keywords: *animals as narrators; Animal Turn; ecocriticism; Hungarian prose of Transylvania*

Following a review of the world literature, the paper analyzes from the perspective of ecocriticism and that of the direction called Animal Turn some Hungarian works from Transylvania that present animals in the position of narrators. The narrator's theme is approached following the aesthetic and ethical effects of the reception of the novels *Zátony* (*Stumbling*) by Lóránd Daday written in 1930 and of contemporary works written by Zsuzsa Selyem: *Moszkvában esik* (*It's Raining in Moscow. The Story of a Deportation*), novel published in 2016, and the short story from 2019 *A kemény vízen át a hold* (*Moon Through Rigid Water*).

ANIMALE ÎN POSTURĂ DE NARATOR ÎN PROZA MAGHIARĂ DIN TRANSILVANIA

Cuvinte-cheie: *narator-animale; Animal Turn; ecocritică literară; proza maghiară din Transilvania*

Lucrarea analizează din perspectiva ecocriticii și a direcției numite Animal Turn opere maghiare din Transilvania în care se perindă animale în postura de narator. Se abordează tema naratorului urmărindu-se efectul estetic și etic al receptării romanelor *Zátony* (*Împotmolirea*) de Lóránd Daday scris în 1930 și a operelor contemporane scrise de Zsuzsa Selyem: *Moszkvában esik* (*Plouă în Moscova. Istoria unei deportări*), roman apărut în 2016 și nuvela din 2019, *A kemény vízen át a hold* (*Luna prin apă rigidă*).